Tarih Okulu Dergisi (TOD)
Ağustos 2018
Yıl 11, Sayı XXXV, ss.128-152.

Journal of History School (JOHS)
August 2018
Year 11, Issue XXXV, pp.128-152.

DOI No: http://dx.doi.org/10.14225/Joh1319

Geliş Tarihi: 27.06.2018 Kabul Tarihi: 02.07.2018

OSMANLI HEKİMLERİNİN TÜRKÇE TIP ESERLERİNDE VEBA HASTALIĞI VE TEDAVİSİ

Emrah İSTEK*

Özet

Salgın hastalıkların en tehlikelilerinden biri olan veba salgını belli dönemlerde (Justinyanus vebası MÖ. 6. yy., Kara Ölüm 1348-52 gibi) milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur. Bölgesel kalmayan bu salgın türü Çin, Mısır, Kırım, Anadolu, Avrupa gibi coğrafyalarda yayılmış ve kısa zaman içinde öngörülemez boyutlara ulaşmıştır. Osmanlı Devletinde ise, 16.yüzyılın ortalarından 19. yüzyıl başlarına kadar sık sık tekrarlanan veba salgınlarına rastlanmaktadır. Osmanlı'daki veba salgınları üzerine yapılan az sayıdaki çalışmalar çoğunlukla genel bir bakış açısıyla konuyu ele almışlardır. Bu çalışmada ise, salgınların yaşandıkları dönem ve etkiledikleri kitlelerin istatiksel sonuçları yerine ağırlıklı olarak 16. ve 17. yüzyıllardaki Osmanlı hekimlerinin salgına karşı tavır ve çare arayışları üzerinde durulacaktır. Hekimlerin hastalıklara karşı tedavi yöntemlerini içeren eserleri, dönemin ilaçları ve muhteviyatları üzerine yazdıkları eserler ve farklı dillerden yapılan çeviri kitaplar bu araştırmanın ana kaynaklarını oluşturacağından; hekimlerin cihanşümul bir tıp anlayışına sahip olup olmadıkları da bu çalışmayla bir nebze olsun ortaya çıkacaktır. Özellikle Kaysûnizade Nidâî ve Salih b. Nasrullah gibi saray hekimbaşılarının eserleri çalışmamızda başvurduğumuz Türkçe tıp eserleridir. Bunların yanında çalışmayı desteklemek ve elde edilen bilgileri mukayese edebilmek amacıyla Akşemseddin, Sabuncuoğlu Şerefeddin, Emir Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi ve Ahmed bin Bâli gibi önemli hekim ve ulemanın tıp ilminde verdikleri eserler de gözden geçirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Veba, Taun, Hekim, Salgın, Tıp.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Anabilim Dalı, eistek@agri.edu.tr

Plague Disease and Its Treatment in the Turkish Works of Ottoman Physicians

Abstract

The plague, one of the most dangerous of epidemic diseases, caused millions of people to die at certain periods (e.g. Justinyanus plague, 6th century BC; Black Death, 1348-52 A.D.). This epidemic, which did not remain regional, spread in such geographies as China, Egypt, Crimea, Anatolia, Europe and it reached unpredictable dimensions soon. In the Ottoman Empire, repetitive plague epidemics were frequently seen from the middle of the 16th century to the beginning of the 19th century. A few studies on the outbreak of plague in the Ottoman Empire dealt mostly with the issue from general perspective. This study will focus on the attitudes and the Ottoman physicians' acts to find remedies on epidemic in the 16th and 17th centuries instead of the statistical results of the epidemics and their effects on masses. The works of physicians including treatment methods against diseases, the works written on the medicines of the period and their contents, and translation books made from different languages will constitute the main sources of this research; so, whether or not the physicians have a universal medical understanding will also emerge with a little bit through this study. Especially the works of chief physicians as Kaysûnizade Nidâî and Salih b. Nasrullah are the Turkish medical works that were referred to in this study. Besides these works, in order to support the study and compare the obtained information, the works of important physicians and scholars as Akşemseddin, Sabuncuoğlu Şerefeddin, Emir Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi and Ahmed bin Bâli in medical sciences were also examined.

Key words: Ottoman, Plague, Taun, Physician, Outbreak, Medicine.

Giriş

Batılı kaynaklarda tıbbi adıyla "*yersina pestis*" olarak bilinen, Osmanlı da ise "*tâun*" olarak kayıtlarda yer bulan veba, özellikle kemirgenler ve küçük haşeratlar tarafından bulaştırılan ve kısa süre içinde yayılan bir salgın hastalıktır.

16. yüzyılda Osmanlı devletinin ticaret ağının genişlemesi ve gelişmesinin bir sonucu olarak Osmanlı topraklarında da yayılan veba salgını,[1] hız kesmeden 17. yüzyılda da ara ara görülmüştür. 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başında defaten zuhur ederek çok büyük oranlarda insan ölümlerine yol açmıştır.

Büyük kayıplara sebep olan salgınlara Osmanlı hekimbaşıları ya sadece veba üzerine risaleler kaleme alarak veya eserlerinde nispeten mezkûr hastalığa değinerek çareler aramışlardır. Osmanlı hekimlerinin sayıları dönemlere göre farklılık arz etmektedir. Örneğin Koçi Bey'e göre IV. Murad zamanındaki tabiplerin sayısı 36'dır.[2] Osman Şevki Bey bu sayının ancak devlete bağlı tabipler (saray tabipleri olmalı) olduğunu İstanbul'daki toplam tabip sayısının 3064 olduğunu belirtmektedir.[3] Bu kadar çok hekimin varlığı zikredilmesine rağmen günümüze sadece saray hekimlerinin veya hekimbaşılarının eserleri ulaşabildiğinden, onların eserleri üzerinden çalışma yapma zorunluluğumuz bulunmaktadır. Hekimbaşıların sarayda vazifeli olmaları sadece padişahla ilgilendikleri anlamına gelmediğinden[4] eserlerindeki teşhis ve tedavi yöntemlerinin de sadece padişah için uygulandığı düşünülmemelidir. Ara ara görülen salgına ve tedavi yöntemlerine hekimlerin eserlerinde en az bir defa değinilmiştir. Saray hekimbaşılarından olan Kaysûnizade Nidâî[5] salgına karşı müstakil bir risale kaleme almış, Salih b. Nasrullah El-Halebî[6] ise doğrudan vebayla ilgili bir eser yazmamasına rağmen hastalığı tedavi amaçlı birçok macun hazırlamıştır. Bunların yanında hekim olmadığı halde vebayla ilgili müstakil risaleler yazan Hezarfen Hüseyin Efendi, İdrîs-i Bitlisî ve Taşköprülüzâde Ahmed gibi ulemanın da olduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Ayrıca Mustafa Nâimâ gibi sadece vakanüvis olmasına rağmen salgına karşı tavsiyeler

[1] Nükhet Varlık, "Tâun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2011, XL, 176.
[2] Mustafa Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Haz. Seda Çakmakçıoğlu, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), s. 56.
[3] Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, Sadeleştiren İlter Uzel, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 171.
[4] Süheyl Ünver, *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında*, (İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1952), s. 32.
[5] Şakâik-i Nu'mâniye'de ismi *Mahmud b. Eş-Şeyh Mehmed Kaysûnil Mısrî* olarak geçen bu zat Kaysûnizâde olarak meşhur olup 16. Yüzyılın sonlarında (III. Murad dönemi) Osmanlı sarayında hekimbaşılık yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Nev'izâde Atâî, *Şakâik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri (Hadaiku'l-Haklaik Fî Tekmileti'ş-Şakaik),* haz. Abdülkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), II, s. 196-197; Şevki, *Türk Tebabeti Tarihi,* s. 210.
[6] Salih b. Nasrullah El-Halebî diye ma'ruf olan bu zat "İbn-i Sellum" olarak da bilinen IV. Mehmed döneminde saray başhekimi olarak görev yapmıştır. Atâî, *Hadaiku'l-Haklaik,* s. 358; Şevki, *Türk Tebabeti Tarihi,* s. 212.

veren tarihçilerinde olduğu bir gerçektir. Hatta her ne kadar veba salgınına temas etmemiş olsa da özellikle şairliği ile nam salmış Fuzûlî dahî hastalıklar ve tedavileri üzerine manzum bir risale yazmıştır.

Derinlemesine tetkikler yapan hekimbaşı ve ulemanın yanı sıra bazı hekimlerin de halkı kandırarak tıpla alakası olmayan muayenehanelerde tıbba uymayan ve hekimliğe aykırı öldürücü şerbetler ve zehirli müshiller hazırlayarak halka zarar verdikleri görülmüştür.[7] Kanuni devrinde görülen bu nevi şikâyetler, emirler doğrultusunda düzeltilmeye çalışılmış ancak daha sonraki devirlerde tabiplerin çocukları da "beşik ulemalığı" gibi babadan oğula miras yoluyla geçmeye başladığından bu kurumda da ciddi bozulmalar ortaya çıkmıştır.[8]

Veba terimi bazı kaynaklarda hastalığa genel bir ad olarak verilmiştir. Gerçek manada veba hastalığı için, "*veba*" tanımlaması yapılmakla beraber "*tâun*" terimi daha sık kullanılmıştır. 17. yüzyıl saray doktorlarından Salih b. Nasrullah El-Halebî humma hastalığı için "*hummâ-i vebâiyye*" ifadesini kullanmıştır.[9] Buradan ilk başta vebanın daha geniş anlamda kullanıldığı algısı oluşmaktadır. Salgın dönemlerinde hummâya -Salih b. Nasrullah'ın da birçok defa zikrettiği gibi- sık rastlandığından, veba humması olarak değerlendirildiği tahmin edilmektedir. Çünkü eserinde "*hummâ-yi rediye*"den de bahsetmesinin yanında "*hummâ-yi vebâ'iyye didükleri ekseriya tâ'un zamanında olur*"[10] diyerek aslında çeşitli humma hastalıklarının veba salgını döneminde ortaya çıktığını belirtmiştir. Hezarfen Hüseyin Efendi ise on altı çeşit humma hastalığı yazmıştır.[11] Bunların içinden "*humma-yî vebâiyye*" hastalığının havaların ufunetinden (pis koku/salgın havası) kaynaklandığına değinmiştir. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere "*humma*" terimi genel olarak ateşli hastalıklar için kullanılmıştır. "*Veba*" ise salgın zamanında ortaya çıkan belirtilerin genel bir adı olarak telaffuz edilmiştir. Zira Hacı Paşa'da "*tâ'ûn ısısı veremdür ya sivilcelerdür vebâ günlerinde çıkar*" ifadesiyle vebayı genel bir salgın ortamı anlamında kullanmışken, tâunu sonraki cümlelerinde çok net bir şekilde veba hastalığı için kullanmaktadır.[12] Hüseyin Efendi'nin tıp sözlüğü şeklinde hazırladığı "*Lisânü'l-Etıbbâ*" adlı eserinde "*el-tâun vebâ didükleri böyük çiban ki yufka*

[7] Şevki, *Türk Tebabeti Tarihi*, 226.
[8] Şevki, *Türk Tebabeti Tarihi*, 225.
[9] "İbn-i Sellum El-Halebî (Salih b Nasrullah), Gâyetü'l-Beyan fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân", http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/yazmalar/Bel_Yz_K1249.pdf, vr. 4a, ET. 06.02.2016. Ayrıca bk. Zekiye Gül Elbir, *İbn-i Sellum El-Halebî, Gâyetü'l-Beyan fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân*, (Basılmamış Doktora Tezi),FÜSBE, Elazığ 2000, s. 148.
[10] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan*, vr. 124a.
[11] Ekrem Demir, "Hezârfen Hüseyin B. Ca'fer İstânköyî'nin 'Lisânü'l-Etibbâ' Adlı Tıp Lügati Üzerinde Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük)" (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 169-170 (44a-44b).
[12] Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ*, Haz. Zafer Önler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), s.172.

yirlerde çıkar"[13] tanımlaması, şüpheye mahal vermeyecek şekilde her iki terimin de aynı anlamda kullanılabileceğinin de açık bir göstergesidir. Bunun yanında doğrudan veba hakkında yazılmış birçok risale yine bu isimle adlandırılmıştır. 15. yüzyıl kaynaklarından olan Abdulvehhâb bin Yusuf, "*Müntahab-ı Fi't-Tıbb*"ında çiçek ve kızamık hastalığının taun cinsinden olduğunu ancak daha hafif hastalıklar arasında sayıldıklarını yazmıştır.[14] Dönemin kroniklerinde iki kavram da kullanılmakla beraber tâun terimi daha çok tercih edilmiştir. Her ikisinin art arda kullanılması da sık karşılaşılan bir durumdur. Vebadan ölen bir kimse için ise "mat'ûn"[15] ifadesini kullanıldığı görülür. Ancak her tâun ifadesini "istisnasız vebadır" diye kabullenmek doğru değildir. Örneğin bazı kaynaklarda geçen "*tâ'ûn-ı ekber*" ifadesi her ne kadar büyük veba salgını izlenimi verse de böyle olmadığını gösteren 1568 (H. 975) yılına ait bir mühimme hükmü bulunmaktadır. Bu hükümde hırsızlık, haramilik, kalpazanlık gibi olayların her birinin "tâ'ûn-ı ekber" olarak değerlendirilmesi gerektiği özellikle belirtilmiştir.[16] Bu örneğe sadece bir defa rastlandığından "tâun" ifadelerinin hepsine şüpheyle yaklaşmak yanlış bir çıkarım olur. Bütün bunlardan yola çıkarak, taun olarak verilen örnekler -yukarıdaki gibi açıkça farklı bir anlamda kullanıldığı belirtilmemişse- bu çalışmada doğrudan veba hastalığı olarak değerlendirilmiştir.

Bu çalışmaya konu olan hekimbaşı veya tıp eseri yazan şahsiyetlerden bazıları yaşadıkları yüzyıllara göre Akşemseddin, *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Kaysunizade Nidai, Derviş Siyahi, Salih b. Nasrullah* gibi tanınmış ilim adamlarıdır. Yaşadığı yüzyılda öne çıkan bu zatlar tıp ilminde kıymetli eserler ortaya koymuşlardır. Aralarında genel tıp kitapları yazanlar olduğu gibi sadece konumuzla ilgili olan veba risalesi kaleme alanlar da olmuştur. Çalışmada kullanılan hekimlerin eserlerinin birkaçı Arapçadan Türkçeye tercüme edilen tıp eserleridir. Çeviriyi yapan hekimin çevirdiği kitaptan faydalanmaması, içindeki tavsiye ve tedavileri uygulamaması düşünülemeyeceğinden çalışmaya alınması uygun görülmüştür. Ayrıca Sabuncuoğlu Şerefeddin gibi diğer Osmanlı hekimbaşıları da, sadece bir eseri çevirmek yerine, kendilerinden de bir şeyler katarak özgün bir eser ortaya koymuşlardır.

Hekimlere göre salgınların ortaya çıkma nedenleri

Veba Osmanlı hekimlerinin pek de yabancı olmadığı bir hastalıktır. Salgının aşırı ölümlere sebebiyet vermesi, hekimleri kaçınılmaz olarak çare arayışlarına itmiştir. Hastalığa karşı somut tedaviler aranmasının yanı sıra, salgının ortaya çıkışına karşılık da semavî (astrolojik) deliller sunulması, hastalığın kaynağını biyolojik sebepler dışında yıldızlara göre yorumladıklarını da göstermektedir. 17. yüzyıl tabiplerinden biri olan Emir Çelebi'ye göre hastalığın ortaya çıkma nedenlerinden birisi kötü (pis) hava, diğeri

[13] Demir, "Lisânü'l-Etibbâ", s. 245 (80a).
[14] Meriç Güven, "Abdulvehhâb Bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)" (doktora tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2005, s. 274 (137b).
[15] Aykut Can, Seyyîd Hasan, *Sohbetnâme, (1071-1072/1660-1661)*, C 1, (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2015, s. 23.
[16] BAO, A.{DVNSMHM.d..., D. 7, H. 973. (H-07.09.975)

ise astrolojik kaynaklıdır. Bu bağlamda Emir Çelebi hastalığın "bulaşıcılığını" nedenler arasında saymamaktadır.[17] Hekimin bu açıklamasında müneccimbaşıların etkisi de söz konusudur. Zira müneccimbaşıların da bu semavi nedenlerin yorumlanmasına sebep oldukları dönemin kroniklerine yansımıştır. Bir dönem Edirne'den İstanbul'a gelerek takvim bilgilerini veren müneccimbaşıları, hastalıklarla ilgili de kehanetlerde bulunmuşlardır. Örneğin 1703 yılındaki müneccimbaşı "*bu sene hastalık zuhur edecek*"[18] diyerek ortaya çıkacağını düşündüğü hastalığı bildirmiştir. Ayrıca müneccimlerin Merkür'ün yeri değiştiğinden, veba hastalığının çok fazla ölüme sebep olacağı yönünde kehanette bulundukları görülmektedir.[19]

Salih b. Nasrullah da Emir Çelebi gibi veba ve bir kısım diğer hastalıklarda hem dünyevi şartların hem de semavi şartların etkili olduğunu iddia etmektedir. Ona göre dünyevi (arz) şartlar şunlardır: "*tâ'un ve anla misillü marazlar peyda olur… arz cihetinden hudûsuna sebeb budur ki meselâ hayvânat ölüp ve kokub defn olunmamak gibi veyâ bir yerde cenk olub ölenler defn olunmayub kokub küymek havânın fesadına sebebdür ve çirkin kokular ve kâriz kokuları ve ba'zı sular akmayub kokmak gibi sızındı sular heb bunlar havânın fesadına sebebdür*."[20]

Salih b. Nasrullah semavi (yıldızlar) kaynaklı sebepleri ise şu şekilde saymaktadır:

" *birkaç yılduzların bir yere cem' olması ve kırânâtı gibi 'âdet-ullah cereyân itdügi üzerine havânın fesâdına sebep olur veba hâdis olur ammâ hak budur ki bunın sebeb-i kesret-i ma'âşi ve irtikâb-ı kebâyirdür pes imdi böyle mahallerde lâzım olan istiğfar ve tevbe idüb Hakk-ı Sübhân'a ve Te'âlâ'ya yalvarub ol musîbetin def' olmasını taleb ideler ve bu da câ'izdür ki irtikâb-ı ma'âşî sebeb-i evvel ola tagayyürât-ı havâ ki vebâ zuhûrına esbâb-ı 'âdiyyedür ve Hekîm İbukrât eydür ki yaz faslının âhirinde ve güz faslında şihâb ki halk ana yılduz düşdi dirler çok vâki' olsa vebâ zuhûrına 'alâmetdür dir ve kış faslında lodos yılı çok esse veba zuhûrına delildür dir ve kaçan bulutlar çok olsa ammâ yağmur yağmasa ve havâ bulansa ve gündüz sıcaklar olub gice havâsı sovuk olsa vebâ zuhûrına delildür dir*"[21]

Görüldüğü üzere havanın bozulması veba için ifade edilen genel bir sebeptir. Ayrıca göktaşlarının çokça görülmesi de Salih b. Nasrullah'a göre Hipokrat'tan beri hastalıklara bir sebep olarak sayılmaktadır. İklimlerdeki her tür anormal değişim sebepler arasında sayılmıştır. Salgının ortaya çıkması ve yayılması havadaki olağan dışı gelişmelere

[17] Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı: Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, çev. Bülent Üçpunar, (İstanbul 2014), s. 259.
[18] *Anonim Osmanlı Tarihi*, haz. Abdulkadir Özcan, (Ankara 2000), s. 225.
[19] Şevki, *Türk Tebabeti Tarihi*, 245.
[20] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan*, vr. 4b-5a.
[21] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan*, vr. 5a.

yorulmuştur. Belirtilere bakıldığında hepsinin de havanın temizliğini bozan etkenler oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumu Lubenau'nun İstanbul'da bulunduğu zaman şahit olduğu hadiselerle teyit etmek mümkündür. Lubenau İstanbul'da bulunduğu yıllarda (1587-89) boğazdan karaya vuran birçok yunus balığının olduğunu ve bu balıkların çok ağır koku yaydıklarını belirterek bundan dolayı vebanın yayıldığını iddia etmiştir.[22]

Salih b. Nasrullah'tan yaklaşık bir asır önce yaşayan Kaysûnizâde Nidâî, "Rebîu's-Selâme" adlı risalesini bahar döneminde havadaki kötü ve pis kokudan kaynaklı bir veba salgınının ortaya çıkmasından dolayı kaleme aldığını yazmıştır.[23] Nidâî, Salih b. Nasrullah'tan farklı olarak havaların bozulmasında bazı ağaçların (incir, ceviz vb.) ve sarı kamışların buharlarının (ürettikleri toz ve fotosentez) sebep olduklarını belirtir;[24] ancak denizdeki ve topraktaki canlıların atıklarının da buna sebep olabileceğine değinmektedir. Nidâî pis havanın nasıl hastalığa sebep olduğunu da ayrıntılı olarak açıklamıştır. Solunum yoluyla vücuda giren pis havanın insanın özünü kokuttuğunu belirtmektedir. Bu tespit aslında bağışıklık sisteminin çökmesine yapılan bir göndermedir. Nidâî salgın zamanlarında vebanın herkese bulaşmamasını şöyle açıklamaktadır: "'*ufûnet-i hevânuñ rûha te'şîri ol rûhûñ ḳâbiliyyetine mevḳûfdur. Ba'ż kimesne eyyâm-ı vebâ vaḳtinde ve ta'affün-i hevâda vebâ ve tâ'ûnuñ eśer ve żararından emîn ve sâlim ḳalur. Bu cihetdendür ki ba'ż eyyāmda vebā-i 'āmm olmaz*."[25] Vebanın salgına dönüşmemesinin sebebini kişilerin bağışıklık sisteminin farklı olmasına bağlamıştır. Ancak çalışmanın ileriki kısımlarında hastalığın herkese bulaşmamasını manevi sebeplere de bağladığı görülecektir. Vebaya yakalanmanın tek sebebi pis hava değildir. Aşırı sıcaklarda sıcak yemek, sıcak içmek ve çok hareket etmek de vebaya sebep olabilir.[26] Diğer bir sebep ise hastalıktan aşırı vehmetmek, yani korkmaktır. Nidâî'nin bu tespiti yine korkuyla beraber bünyenin psikolojik ve biyolojik açılardan zayıflamasıyla açıklanabilir.

Salgının zuhur etmesi önceden değinildiği gibi sadece dünyevi sebeplere değil, semavi sebeplere de dayandırılmıştır. Nidâî vebanın ortaya çıkışında cinlerinde etkili olduğunu iddia etmiş ve zikrolunan sebeplerin yanı sıra soyut olan bu varlıkları bir anlamda somutlaştırarak haşerata ve pis havaya bağlamıştır. Ulemayı da referans alan Nidâî cin taifesinin insan bedenine sahip olmadığından ancak haşeratlar şeklinde bedenleştiğini, bunun da salgına sebep olduğunu belirtmiştir. Bu fikirleri ulemadan derlediğini beyan eden Nidâî cinlerin topraktan yaratılmadıkları için yeryüzünde yer kaplamadıklarını, onların ancak ya *yılan, akrep* ve *haşerat* gibi hayvanların suretinde olanlar, ya takva sahibi olup şekilleri olmayanlar veya rüzgâr gibi havaya karışanlardan olduklarını ki bunların da kokuşmuş havaya sebep olduklarını belirtmiştir. Bu iddiaları her ne kadar ulemadan aktardığını zikretse de pis havanın cinlerden neşet ettiğini reddetmediği gibi iyi mizaçlı insanların cin taifesinin ortaya çıkarttığı pis havadan

[22] Rainhold Lubenau, *Reinhold Lubeanu Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), I, s. 282
[23] Kaysûnîzâde Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Nr. 882/3, H. 1162, vr. 80a.
[24] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 81b.
[25] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 83a.
[26] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 84a.

etkilenmeyeceğini ve vebaya yakalanmayacağını iddia etmektedir.[27] Ancak günahsız sayılan çocukların vebaya yakalanması bu yaklaşıma göre izaha muhtaç bir durumdur.

Nidâî cin meselesine yine ulemayı referans almak suretiyle farklı bir bakış açısı getirmektedir. Ona göre vebanın ortaya çıkmasının bir diğer sebebi ateş toplarıdır (göktaşları). Göktaşları şeytanları ve kötü huylu cinleri kovmak için atıldığından bu ateş topları vebaya sebep olmaktadır. Bu durum ona göre vebanın zemmedilmiş (kötü/ kovulmuş) cinlerden ortaya çıktığının açık bir göstergesidir.[28]

Teşhis

Nidâî vücudumuzun hastalığa nasıl tepki verdiğini, vücuda solunum yoluyla giren pis havayı nasıl izale ettiğini tıbbi şekilde izah etmiştir. Ona göre solunum yoluyla vücuda giren pis hava insanın beyin, kalp, ciğer ve diğer önemli organlarına *kan, balgam, sevda* ve *safrayı* bozarak zarar vermektedir. İnsan vücudu ise bu dört unsuru dışarı atmaya çalışmaktadır. Ancak vücudumuz bu bozulmuş olan dört unsurdan birinin kalbe zarar verecekse koltuk altında; zararı beyne olacaksa kulakta; eğer ciğerlere zarar verecekse kasık arasında yumrular oluşturarak önemli organlardan zararını def etmeye çalışır. Nidâî bu yumruların oluşması neticesinde ortaya çıkan hastalığa da tâun dendiğinin tespitini yapmıştır.[29] Nidâî salgına maruz kalan kimselerin vücudundaki yumruların açık renkli (beyaz-kırmızı) olmaları durumunda kurtulabileceğini ancak rengi siyah ve yeşil olunca öleceğini yazmıştır. Ayrıca vebadan sonra ishal olmanın iyi bir belirti olmadığı, kabız olunursa kalbe zararının olmayacağı izah edilmektedir.[30]Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp kitabının yazarı olan Hekim Bereket'in "*Hulâsâ*"sında da bu dört unsurdan bahsedilmiş bunların bozulduğu durumlarda vücudun verdiği tepkiler tek tek açıklanmıştır.[31]

Korunma Yolları ve Tedaviler

Osmanlı hekimlerinin veba hastasına ilaç tedavisi uygulamadan önce hastalığın ortaya çıkarttığı etkileri ve bulaşıcılığı önleyici çarelere başvurdukları görülmektedir. Salgın havasından korunmak bu çarelerin başında gelmektedir. Örneğin Salih b. Nasrullah salgın havasının zararından korunma yollarını şöyle açıklar: *"yâbis havânın zararın def' eylemek gerek rutubet arturıcı şerbetler isti'mâl eylemekle nilüfer şarabı benfçe şarabı gibi rutubet artırıcı ve rutubet virici gıdâlar tenâvül eyleyeler … ma'lum ola ki gâhî cevher havâya fesâd 'ârız olub keyfiyyet-i rediyye ile mütekeyyif olub insana ve hayvâna nebâta zarar ider ve hummâyı vebâiyye îrâs eyler ve çiçek ve kızamık ve tâ'un*

[27] Nidâî, *Rebîu's -Selâme,* vr. 84b-86a.
[28] Nidâî, *Rebîu's -Selâme,* vr. 86b.
[29] Nidâî, *Rebîu's -Selâme,* vr. 83a-83b.
[30] Nidâî, *Rebîu's -Selâme,* vr. 87b.
[31] Aydın Demir, "Hekim Bereket: Hulâsa (1-50.Varaklar Arası)*"* (yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 51 (6a).

ve anla misillü marazlar peydâ olur ve keser zararı demeviyyü'l-mizac olanlara ve ma'sumlaradur vebanın hudûsına sebeb yâ arz cihetindendür veyâ semâ cihetindendür."[32] Hekimbaşı vücuda sıvı almak ve bu sayede ortaya çıkacak ateşi engelleyerek hastalıktan kurtulmayı amaçlamaktadır. Bunların dışında havadaki bakterilerden kurtulmak için hangi buhurların kullanılacağını, nasıl davranılması gerektiğini ve hastalıktan kurtulmak için ne tür yiyecek içecek tüketilmesi gerektiği hususunda şu tavsiyelerde bulunmuştur: *"vebâ zamânında havânın fesadını izâle idecek buhurlar yakalar 'ûd gibi ve 'amber gibi ve lâden ve akgünlük ve kara günlük gibi buhur ideler zîrâ bunların duhânı havânın fesâdını def' eyleyüb ıslâh eyler ve dâimâ sandal ve kâfur ve misk ve gül suyı kokulayalar ve sâkin oldukları menzillere sirkeyle gül-âbı karışdurub saçalar ve cimâ' itmekteden ziyade sakınalar ve hammâma girmeyeler ifrâtıla hareket itmeyeler ve mümkin olduğı kadar gazaba gelmeden ve gam u ğuşşadan sakına ve gıdalar sirkeli mercimek âşı yiyeler ve sümmâkıla koruğu ve ta'âmlarda çokça isti'mâl ideler..."*[33] Görüldüğü üzere hekimin tedavi yöntemleri öncelikli olarak hastalığın ana sebeplerinden gördüğü havanın temizlenmesine yöneliktir. Nidâî'ye göre de havanın temizlenmesi olmazsa olmazlardandır. Bunun için onun tavsiyesi; *misk, amber, öd, şeker, ayı fındığı, turunç* ve *portakalın* birlikte tütsü yapılarak koklanmasıdır. Bunların dışında *sandal, kâfur, nilüfer, gül, limon, elma, armut, ayva* gibi meyvelerle; sakız, karanfil, servi, defne, ardıç gibi bitkilerin de havanın kötü kokusunu alarak temizleyeceğini ve bunların kokusunun beyne de iyi geldiğini belirtmekte, yiyecek olarak da sirkeli ve ekşili yemek çeşitlerini saymaktadır.[34] Akşemseddin "Maddetü'l-Hayat" adlı eserinde kişniş bitkisinin tütsü olarak kullanılmasının veba havasını gidereceğini yazmıştır.[35] Ahmed bin Bâlî'de tercüme eserinde günlük ağacının (sığla ağacı) tütsüsünün vebaya iyi geldiğini belirtmiştir.[36] Konuyla ilgili Hekim Hacı Paşa da, "Müntahab-ı Şifâ" adlı eserinde, Çiyan (zerûnec) otunun eve asılması durumunda ev halkının vebadan korunacağını yazmıştır.[37]

Salgın günlerinde kavun gibi tatlı yiyeceklerden ve etten uzak durulması ve ekşimsi ve soğuk içeceklerin tüketilmesinin hastalığa iyi geldiği genel bir kabuldür. Zira Hacı Paşa bol sulu gıdaların yanı sıra tatlı yemiş, tatlı gıda, balık ve yoğurttan da uzak durulmasını tavsiye etmiştir.[38] Soğuk su içmek bilhassa salgın günlerinde çok faydalıdır.[39] Şerefeddin Sabuncuoğlu tarafından tercüme edilen "*Terceme-i Akrabâdîn*" adlı eserde tâun hastalığına iyi geldiğine inanılan "*ekşi nar suyu, ekşi turşu suyu, koruk*

[32] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan*, vr. 4b.
[33] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan*, vr. 5a-5b.
[34] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 88a-90b.
[35] Akşemseddin, *Maddetü'l-Hayat*, Topkapı Sarayı Müzesi, Nr. 552, vr. 44a-45a; Ayrıca bk. Ekin Aktürk, "Maddetü'l-Hayat" (yüksek lisans tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 61.
[36] Nuşin Sunar, "Ahmed bin Bâlî- Mecma'ü'l-Mücerrebâts (1-115. Varaklar Arası)" (yüksek lisans tezi), I, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 163 (61a).
[37] Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, s.177.
[38] Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, s. 172.
[39] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 90b.

suyu, sumak" gibi ekşi içeceklerden oluşan "*sıfât-ı şarab*" adıyla bir şerbet tavsiye edilmiştir.[40]

Nidâî salgın havasından doğal yollarla kurtulmanın yöntemlerini de yazmıştır. Ona göre; pis havanın zararından, temiz ve havadar olan yerlerde bulunmak ile kurtulmak mümkündür. Kapalı ortamlardaki havalar, devir daim eksikliğinden dolayı pis olacağından açık havada bulunmak gerektir. Ancak eğer evin havası temiz ise dışarda durmak yerine evde durmak evladır. Zira dışarıdaki havaya vebalı ortamlardan gelen pis hava bulaşabilir.[41]

Veba zamanında cinsel münasebet, banyo yapmak, istifra etmek, ter atmak, ishal, burun kanaması gibi vücudu harekete geçirecek şeyleri yapmanın doğru olmadığı belirtilmiştir; ancak istifra etmenin ve kan aldırmanın vücuttan atılması gereken aşırı yemek ve kötü kanın çıkartılmasına yardımcı olacağından bunun faydalı olduğunu ifade eden Nidâî, cinsel münasebetten kaçınmanın sebebini, vücudun aşırı hareket ve hararetlenmesinin önüne geçmek olarak açıklar. Hamama gitmek de yine hararetlenmeye sebep olacağından kaçınılması gereken hususlar arasında sayılmıştır.[42]

Hekimlerin başvurdukları tıbbi yöntemler ve kullandıkları ilaçlar dönemin seyahatnamelerinde de yer almıştır. Bunlardan birisi Limni adasından getirilen topraktır. Reinhold Lubenau Limni adasında çıkartılan "*Terra Sigillata*"* adlı toprağın kutsal olduğuna ve zehirlenmelere karşı iyi geldiğine inanıldığını, vebaya karşı tedavi için de bu toprağın kullanıldığını zikretmektedir.[43] Salomon Schweigger de saray eczanelerinde hastalıkların tedavisi için bu toprağın bulundurulduğunu yazmıştır. Sabuncuoğlu'nun eserinin birçok yerinde "*Tıyn-ı Ermeni"* adıyla zikrettiği bu toprağa[44] hekim Salih b. Nasrullah'ın eserinde de rastlamak mümkündür. "*Tıyn-ı Ermeni*" ve "*Tıyn-ı mahtûm*" olarak zikrettiği bir toprağı döverek suyunun içilmesini tavsiye etmektedir.[45] Salih b. Nasrullah'dan başka Nidâî'nin de "*Gil-i Ermeni*" diye not ettiği bir toprak vardır ki aynı toprak olmalıdır. "*Tîn-i Mahtum*" tabip İbn-i Şerif'in "*Yadigar*" adlı eserinde de zikredilmekle beraber, bu eserde veba veya taundan bahsedilmemiştir. Ancak emceklerin

[40] Sabuncuoğlu Şeref ed-dîn b. Alî Amâsî, *Terceme-i Akrabâdîn*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kitaplığı, Nr. 3536, M. 1454, vr. 147a-147b. Ayrıca bk. Şaban Doğan, "Terceme-i Akrabâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)", (doktora tezi), I, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 317.

[41] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 82a.

[42] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 96b-97a.

* Bu toprak Lubenau'nun ifadelerinden anlaşıldığına göre çömlek yapımında kullanılan bir toprak çeşididir.

[43] Lubenau, *Reinhold Lubeanu Seyahatnamesi*, II, s. 586.

[44] Terceme-i Akrabâdîn'de bu toprağın Limni adasının yanı sıra Kıbrıs adasından da getirildiğini belirtilmiştir.

[45] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan*, vr. 5b.

(memeler) büyük olduğunda onların şişini almak için bu toprağın, farklı bir toprak türü ve bazı yağlarla karıştırılarak kullanılmasının fayda vereceği kaydedilmiştir.[46] Bunların dışında, veba için hazırlanan yağlı ve karışık bir çamurun faydalarından bahsetmektedir. Nidâî, "yağlı çamur" ve "karışık çamur" diye zikrettiği bu karışımın, vücuda sürülmesi yoluyla insanı salgından koruduğunu iddia eder. Bu çamur karışımına belli oranlarda sirke, safran, tarçın katarak bizzat uyguladığını belirtmiştir.[47] Söz konusu toprak Osmanlı tabiplerinden çok daha önce, meşhur İslam âlimi İbn-i Sinâ'nın "*El-Kânun Fî't-Tıbb*" adlı eserinde de "*tini mahtum*" olarak geçmiştir.[48]

Avrupalı seyyahların bazıları Osmanlı hekimlerinin uygulamalarını küçümserken bazıları da söz konusu tedavi yöntemlerinden övgüyle bahsetmektedir. Örneğin Schweigger eczanelerde *rhabarbarus*[49] adında bir bitki bulunduğunu belirterek, sarayda hekim olarak çalışan ve birçoğu Yahudi olan doktorların ve eczacıların, Limni'den getirilen söz konusu toprak, *rhabarbarus,* cassia[50] ve clisterius[51] haricinde bir marifetlerinin olmadığını, bütün hastalıkları iyileştirmek için bunlara başvurduklarını belirtmektedir.[52] Buna karşılık Covel, Türklerin vebaya karşı sadece ev yapımı müshil ilacı kullandıklarını; ancak Schweigger'in aksine bu tedavinin mucizevi bir tesiri olduğunu ifade etmektedir.[53] Schweigger'in bu iddiasının yanlış, yanlı veya bilmemekten kaynaklanan bir çıkarım olduğunu kabul etmek gerektir. Zira saray eczanelerinde Tiryak, Dühen-i Kiremit, Rûhu'l-Milh-i Madeni, Tarçın Suyu, Pelin Ruhu, Altın Yağı vb. birçok macun ve ilacın yapıldığı ve bulundurulduğu bilinmektedir.[54] Bunların yanında kullanılan ilaç ve yöntemlerin çok daha çeşitli olduğuna, 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar birçok Osmanlı hekimin eserlerinde rastlamak mümkündür.

Havanın temizlenmesi, psikolojik yaklaşım, temizlik durumu, yiyecek içeceklere dikkat gibi doğal tavsiyelerin yanı sıra Osmanlı hekimlerinin vebaya karşı macunlar da hazırladıkları görülmektedir. 15. yüzyıl hekimlerinden Şerefeddin Sabuncuoğlu, "*Mücerreb*-nâme" adlı eserinde, veba için hazırladığı şöyle bir ilacı tavsiye etmektedir: "*sinameki on dirhem şeker yiğirmi dirhem mukaşer bâdem kırk dâne matsaki biş dirhem bu cümlesin dögesin ve eyleyesin üç bahş idesin 'alîle viresin yatub yata uyanıca kartuk uyımaya üzerine ılıcak tuz su içe tecerru' ide 'acâyib göre habb h'âce ebu 'li kim vebâ*

[46] Tabîb İbn-i Şerif, Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf, Haz. M. Yahya, Okutan; Doğan Koçer; Mecit Yıldız, Yerküre Yayınları, İstanbul 2004, s. 306.
[47] Nidâî, Rebîu's -Selâme, vr. 91a-91b.
[48] Kenan Süveren, *İbni Sina (980 - 1037)'nin Akrabadin Eseri ile Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385 - 1468)'nun Akrabadin Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Karşılaştırılması*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gülhane Askeri Tıp Akademisi, Ankara 1991, s. 27.
[49] Bağırsak temizleyici olarak kullanılan bir tür bitkidir.
[50] Muhtemelen sinameki otu (çevirmenin notu).
[51] Bağırsak yıkama işlemi.
[52] Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, İstanbul 2014, s. 183, 184.
[53] John Covel, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü*, Çev. Nurten Özmelek, Dergah Yayınları, İstanbul 2011, s. 179.
[54] Şevki, *Türk Tebabeti Tarihi,* 221-223.

günlerinde her gice bir dirhem yutup yatalar fâîde ide"[55] Nidâî de sinamekinin vebaya karşı çok faydalı bir ilaç olduğunda hemfikirdir. Bunu da Hz. Muhammed'in (SAV) "*ecele bir ilaç olsaydı o sinameki olurdu*"[56] anlamında bir hadisiyle temellendirmiştir. Yakın dönemin hekimlerinden Aidin Salih'in de bu bilgileri teyit ettiği görülmektedir. Ona göre; sinameki kanı temizler, mideyi ve kalbi kuvvetlendirir, karaciğerdeki tıkanıklığı açar, bağırsakları çalıştırır, idrarı arttırır.[57] Bu bilgilerden sinamekinin antitoksidan özelliği olan bir bitki olduğu ortaya çıkmaktadır. Sabuncuoğlu'nun tercüme eserinde yengeç ve akrep gibi hayvanların karıştırıldığı ve uzunca bir işlemden geçirerek hazırlanan macununun vebaya da iyi geldiğini iddia edilmiştir; ancak burada, veba salgınından ziyade bazı hastalıklar sebebiyle oluşan hafif şişlikler kastedilmiştir. Çünkü devamında kandan ve safradan oluşan şişliklerin bunun dışında tutulduğu belirtilmiştir.[58]

Akşemseddin kendi elleriyle hazırladığı "*mâ-ı mübarek*"[59] diye isimlendirdiği bir ilaçtan bahseder. Karışımını birçok hastalığa tavsiye etmesinin yanında, bu karışımın dövülmüş kâfur bitkisi, su veya gülsuyuyla karıştırılarak veba yumrularına düzenli sürüldüğünde ya da şişliğin içini açarak temizledikten sonra içine bu ilaçtan konulduğu takdirde, hastanın şifa bulacağını "defalarca denenmiştir" diyerek kesin bir ifadeyle onaylar.[60]

IV. Mehmed'in hekimbaşı Salih b. Nasrullah, özellikle "tiryakın"[*] vebaya karşı önemli bir ilaç olduğunu Callinus[61] döneminde çıkan vebada ancak tiryak kullananların hayatta kaldığını yazmıştır. Yalnız tiryakın zehri vücuttan atması ve salgın dönemindeki havanın zararını gidermesinin yanında herkes üzerinde kullanılamayacağını da eklemektedir.[62] Salih b. Nasrullah tiryak kadar etkili olan ağaç kavununu (ütrüc)[63]

---

[55] Feriştah Funda Uysal, "Mücerreb-nâme (Edisyon Kritik İnceleme ve Dizini)" (Yüksek lisans tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 51 (102a).
[56] Nidâî, *Rebîu's -Selâme,* vr. 96a-96b.
[57] Aidin Salih, *Gerçek Tıp: Yitik Sevdanın İzinde,* Haz. Hatice Misge, Yitik Şifa Yayınları, İstanbul 2016, s. 103.
[58] Sabuncuoğlu, *Terceme-i Akrabâdîn*, vr. 18b-21b.
[59] Akşemseddin bu macununu Peygamberimizi rüyasında gördükten sonra kendisine her hastalık için şifa olabilecek bir ihsan olarak verildiğini eserinin başında teferruatıyla açıklamıştır.
[60] Akşemseddin, *Maddetü'l-Hayat,* vr. 8b-9a.
[*] Tiryak zehirli maddelerin etkisini kıran, sancı ile öksürüğü de iyileştiren afyonlu bir macun türü. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 509.
[61] Justinyen zamanındaki vebayı kastediyor olmalı. 6. Yüzyılda yaşanan bu veba Avrupa'da çok büyük bir kırıma sebep olmuştur.
[62] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan,* vr. 5b.
[63] Derviş Siyâhî Lârendevî, Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ adlı eserinde ağaç kavununun (ütrüc) turunç meyvesine için kullanıldığını yazmaktadır. Sibel Murad, "Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevî" (yüksek lisans tezi), I, Sakarya Üniverstesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 67 (2a, 2b).

vebanın zuhur ettiği zamanlarda koklamanın vücuttaki iltihabı giderdiğini belirtmiştir.[64] Aynı bitkinin kabuğunu tütsü olarak koklamanın vebalı havayı yok ettiği Akşemseddin'in eserinde görülmektedir.[65] Hekimbaşı Salih, Yenidünyadaki (Amerika Kıtası) Florida'dan İspanya'ya oradan da İstanbul'a geldiğini belirttiği "*sasafras*" bitkisinden bahseder. Bu bitkinin bir tanesini ağızda tutmanın insanı havadaki salgından (bulaşıcı iltihap kokusu) koruduğuna işaret etmiştir.[66] Görüldüğü üzere sarayın başhekimi sadece Osmanlı coğrafyasındaki bitkilerin değil dışardan gelen bitkilerin de geldikleri yer dâhil hangi hastalıklara iyi geldiğine vakıf bir insandır. Ayrıca amberin[67] de salgın havasından koruduğunu belirtmiştir. Salih b. Nasrullah daha önceki hekimlerin bilmediğini söylediği bir macundan da söz eder. "*Ma'cûnü'l-cevâhirü'l-bâride*" dediği bu macunun birçok hastalığa faydasını saydıktan sonra "*vebâ ve tâ'un günlerinde her sabâh birer birer miskâlini lisân-ı sevr suyuyla kuzukulağı suyuyla isti'mâl eyleseler nef'ine nihayet yoktur*"[68] diyerek vebaya karşı çok etkili bir ilaç olduğunu iddia etmiştir. Bunların yanında birçok farklı macun tarifi veren Salih b. Nasrullah hangi hastalıkta nasıl davranılacağını, hangi yiyecek ve içeceğin hangi hastalığa iyi geleceğini, hastalık yapan unsurların neler olduğunu ve bunlara karşı ne gibi önlemler alınacağını da ayrıntılı olarak eserinde belirtmiştir.

Veba için ilaç hazırlayan diğer bir hekim Nidâî'dir. *Menâfiu'n-Nâs* adlı eserinde hazırladığı macununa çok güvenen hekimbaşı,[69] ilaç karışımı için şöyle bir tarif yapmıştır:

"*…ağrılara ve sızılara böyle katı' yağ olmaz baş ağrısını dahî sürerken giderür vebâ'i kulunca bir kere muhkemce sürerlerse bir dahî görmege muhtac eylemez el-hâsıl kırk elli yıldan olan agrılara itdüm tecribe, delil sıdkdur hükemâ beyninde böyle menfa'atlü yağ olmaz san'atı budur at yağı iki yüz dirhem ve bal mumı iki yüz ve papunç yağı yüz ve gül yağı yigirmi ve neft yağı otuz ve günlük yağı yigirmi ve bulgari yağı yigirmi dirhem hep bunları arıdup dahı sovumadın iki yüz dirhem ferfiyûn ile iki yüz dirhem sahk olmış zencebili halt idüp sovuyınca karışdurasın*

[64] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan,* vr. 21b.
[65] Akşemseddin, Maddetü'l-Hayat, vr. 55b-56a.
[66] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan,* vr. 37b.
[67] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan,* vr. 39a-39b.
[68] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan,* vr. 53b.
[69] Söz konusu eser hakkında hazırlanmış bir yüksek lisans tezinde "Menâfiu'n-Nâs"ın Nidâî'ye ait olduğu belirtilmiştir. Ancak başka bir tez çalışmasında eserin aslında aynı dönemde yaşamış olan Kaysûnizâde Bedruddin Mehmed'e ait Arapça bir eser olduğu ve Kaysûnizâde Nidâî tarafından tercüme edildiği iddia edilmektedir. Müellif tartışmasına girmenin konumuzun temel noktasını saptıracağı endişesiyle daha fazla malumat verme çabasından kaçınmaktayız. Ayrıntılı bilgi için bk. Hatice Özcan, "Kaysûnîzâde Nidâî Muhammed Çelebi El-Ankaravî'nin Menâfiu'n-Nâs Adlı Eser (Metin Dil Özellikleri Dizin)" (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. VII; Emine Selcen Bekmezci, " 'Cerrahnâme' Adlı Manzum Tıp Eserinde Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi (Cerrahnâme'nin Bitki Yönünden İncelenmesi)" (yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 7-8.

ammâ renk içün bir mikdar enliği yağlarla bilece kaynatmış olasın bir alaca yağ olur turdukça kuvveti artar."[70]

Bu ifadelerden hekimbaşının kendi eliyle hazırladığı ilacın şifasını hastalar üzerinde uzun yıllar deneyerek kanıtladığı anlaşılmaktadır. Nidâî aynı eserinde hıyarcıklı (hıyarak) vebanın yumrularına yapıştırılmak üzere bir de yakı hazırlamıştır. Yakıyı keten, şebboy bitkisi, eklil-i melik (taş yoncası) malzemelerini bal ile karıştırmak suretiyle yapmıştır.[71] Bu karışımından ayrı olarak Kişmar Zerdecalı ve Doğu Türkistan zerdeçalının ezilerek kullanılmasının vebaya iyi geldiğini belirtmektedir.[72] Hekim Hayreddin de "*Kitab -ı Aḳrābādīn*" adlı eserinde veba zamanlarında zencefil, mastakî ve bal karışımının insandaki harareti alacağını yazmıştır.[73] Ahmed bin Bâlî'nin eserinde ise İran bölgesinin Şiraz dağlarından geldiği belirtilen "*ribâs*" diye bir bitkinin veba için faydalı olduğuna değinilmiştir.[74] Bu bitki Derviş Siyâhî Lârendevî'in, devrindeki tıpta kullanılan ilaç, macun ve bitkileri tanıttığı "*Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ'*'[75] adlı eserinde de geçmektedir. Birçok farklı adla anılmasının yanında ışgın otu veya kuzukulağı olabileceği anlaşılmaktadır. Nidâî bunların dışında canlılık panzehri, cevher panzehri, kurkum, Doğu Türkistan Çayı, balsam, küçük ve büyük kakule gibi bitki ve karışımların da veba illetine karşı değişik faydalarının olduğunu belirtmiştir.[76]

Gerlach, İstanbul'da yaşayan Portekiz'den gelme Yahudi bir doktorun, Avusturyalı Büyükelçi'nin vebaya karşı tedavi yöntemlerini sorması üzerine kaleme aldığı Latince mektubunun orijinal halini eserinde yayınlamıştır. Mektupta vebaya karşı şu tedavi yöntemleri belirtilmiştir:

"*Kıymetli Efendim; bana "Sizin hükümdarlığınız (yeteneğiniz) da veba salgınına karşı hangi ilaç ve tedavi yöntemleri uygulanıyor" diye sormuştunuz. Galenus'dan* beri hastalığın nasıl iyileştirileceği bilinmemektedir. Hastalığı tedavi etmek için önce türünü belirlemek gerekir. Türünü teşhis edebilmek için bir araştırma yapılmalıdır. Ancak o zaman hangi ilacın faydalı olabileceğine karar verilebilir. Ateşin yükselmesi çok tehlikelidir. Yüksek ateş kalbe de zarar verir. Kalbin zarar görmesi durumda umutlar tükenir; ancak bazen bu durum*

[70] Kaysûnîzâde Nidâî Muhammed Çelebi El-Ankaravî, *Menâfiu'n-Nâs*, Milli Kütüphane, Nr. 06 Mil Yz A 576, H. 1071, vr. 62a-62b. Ayrıca bk. Hatice Özcan, "Menâfiu'n-Nâs", s.154.
[71] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 59b.
[72] Kaysûnîzâde Nidâî, *Rebîu's-Selâme*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Nr. 882/3, H. 1162, vr. 91a.
[73] Bu eser Hulâsâtu't- Tıbb adlı kitabın vr. 79b'den sonra başlayan "Kitâb-ı Akrabâdîn" adlı kısmıdır. Ayrıca bk. Yasemin Yavuz, *Hekim Hayreddin'in Kitâb-ı Akrabâdîn'i*, (yüksek lisans tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 68.
[74] Sunar, "Mecma'ü'l-Mücerrebâts", s. 165 (62b).
[75] Murad, "Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ", s. 83 (11b), 88 (14b), 105 (24a), 108 (26a).
[76] Nidâî, Rebîu's -Selâme, vr. 101a-106a.
* M.Ö. 2. Yüzyılda Antik Yunan/Roma'nın en önemli doktorlarından birisidir.

gerçekleşmez. İlaç olarak Safran, Aloevera ve biraz ışgın otu; İncir?, fındık ve sedef otu karıştırılarak bir macun hazırlanır. ... En önemlisi havanın sıcak veya soğuk olmasıdır. Hava soğuksa bu önemli bir avantajdır. Veba zamanında en doğrusu pis havayı gidermek için sirke, Elma veya limon buhuru koklamaktır. Ve yemekler baharat ve sirkeyle çeşitlendirilebilir. Sirke, portakal ve Limon suyu sürekli tüketilmelidir. ... "[77]

Oldukça uzun olan mektubun diğer kısımlarında da su tüketilmesinin vücudun direncini artıracağı, yine vücut direnci için yemeklere düzenli devam edilmesi gerektiği, kan basıncına dikkat edilmesi gerektiği, kalbin aşırı çarpmasının önüne geçilmesi gerektiği tavsiyelerinde bulunularak, limon ve sirkeye birkaç yerde daha değinmiştir. Mektupta ayrıca bal ve şeker karışımlarından bir ilaç tarifi de verilmiştir. Yahudi hekimin de Osmanlı hekimbaşılarının tedavi yöntemlerine benzer tavsiyelerde bulunduğu ve macunlar hazırladığı görülmektedir.

Hastalıklara sadece tıbbi macunlar hazırlayarak tedavi arama yollarına gidilmediği de anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed bin Bâlî tarafından Türkçeye çevrilen "*Mecma'ü'l-Mücerrebâts*" adlı eserde yakut taşının koklanmasının vebaya iyi geldiğine dair bilgiler yer almaktadır.[78] Yakut Nidâî'nin de tavsiyeleri arasında bulunup, yakutu ağızda tutmanın veya macun olarak tüketmenin hastalığa çare olacağını belirmiştir. Değerli madenlere inci, mercan, altın ve gümüşü de dâhil eden Nidâî, bu madenlerin elma, ayva veya sandal şarabıyla içilmesinin salgını önleyeceğini iddia etmiştir. Ayrıca bu madenlerden oranlarını vermek suretiyle bir de macun tarifi yapmaktadır. İddiasına göre bazı tatlılar da katarak yaptığı bu macunu kullananlar şifa bulmuştur.[79] Akşemseddin de eserinde Aristo'dan nakille yeni doğan çocukların boyunlarına zümrüt takmanın vebayı defedeceğini belirtmiştir.[80]

Hastalıklara karşı en çok uygulanan yöntemlerden bir tanesi de kan aldırmaktadır. Thevenot Türklerin pek hasta olmadıklarını ancak hasta olduklarında en çok yaptıkları tedavi yönteminin de kan aldırmak veya hastalıklı bölgeyi dağlamak olduğunu anlatır.[81] Eserinde hacamatı isim vermeden tasvir etmesi sünnet olan bu yöntemin yaygın olarak uygulandığının bir göstergesidir. Kan aldırma işlemini Salih b. Nasrullah'ın da eserinde defaten zikrettiği görülmektedir: "*harâret olup kan çoğısa kan alduralar ve gül-be-şeker*

[77] Mektubu orijinal dili olan Latinceden çevirdiğimizden dolayı çevirimizde çok az da olsa hata payının olması muhtemeldir. Orijinal metin için ayrıca bk. Stephan Gerlach, *Ein Tagebuch an die Ottomanische Pforte von Costantinopel, Gedruckt bei Heinrich Friesen*, (Frankfurt am Main 1674), s. 245-247.

[78] Sunar, "Mecma'ü'l-Mücerrebâts", s. 163 (61a-62b). 11. Yüzyılda yaşamış Ebu'r-Reyhan El-Beyrunî, "Kitâbü's-Saydana Fî't-Tıp" adlı eserinde yakut taşının vebayı defeden anlamına geldiğini belirtir. Bk. Ebu'r-Reyhan El-Beyrunî, *Kitâbü's-Saydana Fî't-Tıp,* Çev. Esin Kahya, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011), s. 374.

[79] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 91a-93a.

[80] Akşemseddin, *Maddetü'l-Hayat*, vr. 16b.

[81] Thévenot, Jean, *Thévenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktay, (İstanbul: Kitap Yayınevi 2009), s. 75-76.

yiyeler…"[82] Vebanın ortaya çıkış sebeplerini belirttiği başka bir yerde de; *"…bu 'alâmetler belürse demeviyyü'l-mizâc olan âdemler kan aldıralar ve dahi lâtîf müshil ile tabî'atlarını ishal eyleyeler"*[83] ifadeleri geçmiştir. Hekimbaşı hem kan aldırmayı hem de müshil ilacı kullanarak vücuttaki mikrobun atılmasının sağlanması gerektiğini tavsiye etmektedir. Kan aldırmak ve müshil ilacı kullanmak Nidâî'nin vücuttaki önemli organları bozan dört unsurun (kan, balgan, sevda, safra) dışarı atılmasını sağlaması açısından önemlidir. Buradan anlaşıldığı üzere vücudun topladığı hastalıklı bakteriler ve toksin maddeleri bu yolla vücuttan dışarı çıkmakta ve vücudun hassas bölgelerinde yumrular (hıyarcıklı veba) oluşmasını önlemektedir. Sayısız faydası ve hastalıkları ortadan kaldırdığını belirtilen bu tedavi yönteminin alışkanlık haline getirilmesi tavsiye edilmiştir.[84] Akşemseddin de bir kişinin tâuna yakalanmasından yirmi dört saat geçmeden kan aldırmasını önermektedir.[85]

Doğrudan halka hizmet veren doktorların ne gibi tavsiyelerde bulundukları zamanımıza ulaşmamış olsa da saray hekimlerinin tavsiyelerinin diğer yerel hekimler tarafından takip edildiğini varsayarsak; halkın, hekimlerin salgın dönemlerinde yapılmasını tavsiye ettikleri hususlara pek uymadığı görülmektedir. Bunun en bariz örneklerine 17. Yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Seyyid Hasan Efendinin[86] günlüğünde rastlanmaktadır. Hasan Efendi'nin hemen her gün en az bir cenazenin gusül, namaz, defin veya taziye ziyaretine katıldığı görülmektedir. Günlükten anlaşıldığı kadarıyla bütün mahalle halkı da zikrolunan bu merasimlere katılmıştır. Zaten ölümlerin çok yüksek oranda gerçekleşmesi ve bilhassa çocukların bu dönemdeki salgından etkilenerek art arda ölmeleri önlem alınmadığının en açık göstergesidir. Hatta Hasan Efendinin oğlu Mustafa'nın da bu cenazelere katıldığı görülmektedir.[87] Dönemin kaynakları Osmanlıdaki Müslüman tebaanın vebalı olan bir kimseden, Avrupa'da yaşayan gayrimüslim tebaası kadar çekinmediğini ortaya koymaktadır. Rumeli topraklarındaki halkın İstanbul halkından farklı davrandığını gösteren deliller mevcuttur. Evliya Çelebi Tırhala yakınlarındaki Fener-âbâdân kalesine gitmiş ve halkının vebadan dolayı dağlara çıktığını gözlemlemiştir. Kaleye vardığında bir vebalı cenazeyle karşılaşan seyyah kimsenin el sürmemesi üzerine cenazeyi kendi hizmetkârları ile yıkadıklarını ve defnettiklerini anlatmaktadır. Kaldıkları evin sahibi ise "bunlar tâ'unlu ölüyü yıkadılar"

[82] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan,* vr. 4b.
[83] Salih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan,* vr. 5a.
[84] Nidâî, *Rebîu's -Selâme,* vr. 95b-96a.
[85] Akşemseddin, *Maddetü'l-Hayat,* vr. 8b.
[86] Seyyid Hasan Sünbüliyye tarikatına mensuptur. 1664 yılında Ferrûh Kethüda Zaviyesi'ne tayin edilmiş ve burada vaazlar vererek dersler okutmuştur. Geniş bilgi için bkz.: Aykut Can, "Seyyîd Hasan: Sohbetnâme 1071-1072/1660-1661 (İnceleme-Metin)" (yüksek lisans tezi), I, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015, s. 23.
[87] Aykut Can, "Sohbetnâme", s. 19.

diyerek onları evde yalnız bırakarak evini terk etmiştir.[88] Bu durum sadece Yunan bölgesinde değil Arnavutların yaşadıkları bölgede de göze çarpmaktadır. Mora bölgesinde Arnavutların yaşadığı Delvine'ye giden Evliya bu şehrin halkının da vebadan çok korktuklarını ve hastalarını evlerde bırakarak dağlara kaçtıklarını yazmıştır. Seyyaha göre veba o dönem için yoktur ama kıtlık yaşandığından halkı perişan vaziyettedir.[89] Arnavut toplumu vebadan o kadar korkmuş ki, örneğin Ergiri şehrinde birisinde bir sivilce çıksa herkes ondan vebalı diyerek kaçmakta, komşuları ve akrabaları bu adamdan nefret derecesinde uzaklaşmaktadırlar. Ancak hastalığı kesin olarak veba olmadığı anlaşıldığı vakit yanına gitmeye başlarlar. Ayrıca vebanın girdiği bir eve bir iki yıl kadar kimse uğramaz. Eve girmek için ise önce evi baştan sona sirke ile yıkar, çeşitli buhurlar yakar, her yeri de kireçle beyazlattıktan sonra eve girerlerdi. Evliya buranın halkının vebadan ölmediğini, daha ziyade diğer hastalıklardan öldüklerini belirtmektedir.[90] Alınan bütün bu tedbirler salgının yayılmasını önlemiş olmalıdır. Sirkenin temizleyici rolü taun için de bir tedbir olarak kullanılmıştır. Salih b. Nasrullah'ın sirkeli tarifleri ile kıyaslandığında hem vücut bakımı hem de dış temizlik aracı olarak salgına karşı kullanıldığı görülmektedir. Sirkenin temizleyici özelliği günümüz hekimleri tarafından da teyit edilmekle beraber kanamaları durdurduğu, balgamı inceltip kestiği, sıvıları arındırdığı ve her türlü zehirlenmeye iyi geldiği kabul edilmektedir.[91]

İnebahtı taraflarına gelen Evliya Zeban Kasabasına vardığında ora halkının dört yıldan beri veba salgınıyla karşılaşmadığını öğrenir. Bundan önce hep salgın görüldüğünden halkı hayli azalmıştır. Bu sebeple Evliya'ya "*Zeban şehrine vardık demeyin yoksa sizi bunlar tâ'unlu şehirden gelmişler diye şehre sokmazlar*" denilerek, Zeban'ın adının salgınla anılan bir yer olduğunu göstermişlerdir. Evliya'ya göre salgın burada o kadar fazla görülmüş ki bilhassa erkekler vefat ettiklerinden kızlar ve dul kadınlar Müslüman erkeklerle evlenmek için fırsat kollamaktadırlar.[92] Yine Evliya Tatar taraflarındaki darüşşifalarda vebalı hastalara da hizmet verildiğini; ancak Tatarların vebadan çok korktuğundan hastanelerden kaçmalarına karşı Sahip Giray Han'ın bu hastaların göz hapsinde bulundurulmalarını emrettiği ve onun için caminin yanında bir hastane yapıldığını yazar.[93]

Vebadan kaçışın sadece gayrimüslim tebaaya has bir uygulama olduğu şüphesiz söylenemez. Müslümanların da salgından korkarak kaçtıklarını gösteren az da olsa kayıtlar mevcuttur. Ebussuûd Efendi'nin bazı fetvalarında tavsiye ettiği gibi insanlar vebalı bölgelerden uzak durmaya çalışmışlar ve hatta doktorların dahi bölgelerini terk ettikleri görülmüştür.[94] 1670 yılında Kuzeybatı Anadolu'da Göynük köyünün bütün

[88] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Seyit Ali Kahraman vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011), VIII, s. 97.
[89] Evliya, *Seyahatname*, VIII, s. 297.
[90] Evliya, *Seyahatname*, VIII, s. 300.
[91] Salih, *a.g.e.*, s. 104-105.
[92] Evliya, *Seyahatname*, VIII, s. 275.
[93] Evliya, *Seyahatname*, VII, s. 234.
[94] Miri, *Osmanlı Tıbbı*, s. 250.

sakinleri tek bir veba vakası görülmesine rağmen köylerini terk etmişler, köyde sadece 3 kişi kalmıştır.[95] Bu kaçışlar insanları salgından korumasının yanında kaçanların içlerinde vebaya yakalanmış olan varsa salgının daha farklı ve geniş coğrafyalara yayılması anlamına gelmektedir. Nidâî bu görüşü destekler mahiyette pis havanın vebaya sebep olduğu gibi vebanın da pis havaya sebep olacağından Peygamberimizin salgın olan şehirden başka bir yere gitmeyi yasakladığını örnek göstermektedir.[96] İnsanların canlarını kurtarmak için salgın bölgesini terk etmeleri ile salgını başka bölgelere yaymamaları arasında ince bir bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Zaten bu yaklaşım da "*bir yerde tâunun bulunduğunu işitirseniz oraya gitmeyiniz. Bulunduğunuz yerde meydane gelmişse oradan da ayrılmayınız*"[97] hadisi şerifiyle ortaya konmuştur. Müslümanların hastalığı din kavramı üzerinden değerlendirmesi, gayrimüslim tebaa kadar aşırı tepki vermemesine sebep olmuştur.

Hekimlerin vebayı defetmek için uğraşlarının yanında insanların kendilerini vebadan korumak için göç etmeleri içgüdüsel savunma mekanizmasının bir sonucudur. Lubenau, elçilik heyetinin bir kısmı vebadan ölünce bir Rum eczacının İstanbul dışındaki çiftliğine sığındıklarını; ancak deniz ürünleri avlayarak karınlarını doyurduklarını belirtir. Burasının temiz havasının ve şehirden uzak oluşunun kendilerini bu illetten kurtardığını yazmıştır.[98] Fatih'in sefer dönüşü İstanbul'da veba olduğunu öğrendiğinde İstanbul'a gelmeyerek Yunanistan civarında havası güzel bir şehirde vakit geçirdiği ancak düzenli olarak salgın hakkında İstanbul'dan haber aldığı bilinmektedir. Ayrıca Kânûnî'ye yapılan tavsiyelerde, Karadeniz'den gelen ferahlatıcı rüzgârlardan dolayı İstanbul'da ikamet etmenin uygun olduğu; ancak yaz döneminde İstanbul'da vebanın baş gösterebileceğine dikkat çekilmiştir.[99] Nidâî ise veba zamanında İstanbul'da olmanın İstanbul dışında olmaktan daha iyi olduğunu zikreder. Bu önlem (salgın taşıyan) deniz buharından ve deniz canlılarının atıklarının zararlarından korunmak içindir.[100]

Saray hekiminin salgını deniz atığı ve havasıyla bağdaştırması bir yana diğer ilim adamları da, vebaya karşı alınması gereken tedbirlere müdahil olmuşlardır. Bu bağlamda salgına karşı çare arayışına dönemin kroniklerinde de rastlamak mümkündür. Na'îmâ eserinde incirin (tîn) veba illetine karşı çok faydalı olduğunu, incirin kandaki sorunları ve hummadaki (ateşli hastalık) ateşi yok ettiğini ve veba hastalığı döneminde suyu temizlemek pek mümkün olmadığından şifa olarak bu incirin kullanıldığını

[95] Miri, *Osmanlı Tıbbı*, s. 253.
[96] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 83b-84a.
[97] Buhari, *Sahih: Kitâbü't-Tıb*, Bab 30, Hadis Nr. 5728, (Beyrut 2002), s. 1451.
[98] Lubenau, *Reinhold Lubeanu Seyahatnamesi*, I, s. 420
[99] Miri, *Osmanlı Tıbbı*, s. 231.
[100] Nidâî, *Rebîu's -Selâme*, vr. 82a-82b.

belirtmiştir.[101] Veba döneminde tek çözümün incir tüketmek olduğunu belirten Na'îmâ incirin bu faydasından olsa gerek Ebî Eyüb-i Ensârî semtinde bazı kimselerin incir adı altında benzer şeylerle insanları kandırdıklarını; ancak bunların faydasından çok zararı olduğunu ve hakiki incirin Saray-ı Âmire'de bulunduğunu da eklemiştir.

Hekimlerin vebaya karşı geliştirdikleri 'dünyevi' tedavi yöntemlerinin dışında insanların İslam'a uygun yaşamalarının da bu illetten kurtulmaya bir vesile olacağı inancını paylaştıkları görülmektedir. Örneğin Nidâî, sadaka vermek, ihsanda bulunmak ve iyilik etmenin insanları kötü şeylerden koruyacağını, ömrü uzatacağını belirterek veba zamanlarında insanların dua etmelerinin ve ihsanda bulunmalarının, kurban kesmelerinin ve büyük şeyhlerin hadis ve ayetlerden derleyerek yazdıkları duaları salgın dönemlerinde üzerlerinde taşımalarının onları bu beladan koruyacağını anlatmıştır. Ayrıca müellif veba zamanlarında Felak ve Nas surelerini gece gündüz okumanın yine bu salgından insanları koruyacağını vurgulamıştır.[102] Bu sureler Taşköprülüzade'nin veba risalesinde de "*muavvizeteyn*" tabiriyle vebaya karşı tavsiye edilmiştir.[103] Hacı Paşa'nın eserinde de kare şeklinde, etrafında dua ve içinde de ebced rakamlarının bulunduğu bir muskanın hazırlandığı görülmektedir. Hekim bu duanın vebalı hastaya ballı gül şerbetiyle beraber içirilmesi durumunda hastanın şifa bulacağını yazmıştır.[104]

Hekimlerin bundan önce sıralanan tedavi yöntemlerinin yanı sıra Osmanlı tıp kurumları da (Dârüşşifâ, Bimarhâne, Tımarhâne vd.) gerek 16. Yüzyılda gerekse 17. yüzyılda donanım ve farklı sahalarda hizmet vermeleriyle salgınlara karşı direnç göstermişlerdir. Dârüşşifâ vakıfnamelerine bakıldığında yemek ve temizlik konusunda çok hassas davranıldığı anlaşılmaktadır.[105] Bu iki konu da salgınların bulaşıcılığını azaltan ve hastalığın iyileşme sürecini hızlandıran etkenlerdir. Gerek *h*ekimlerin tavsiye ettikleri ilaç ve bitkiler gerekse darüşşifalarda hastalara karşı gösterilen ihtimam istenen ölçüde sonuç getirmemiştir. Bu illete karşı çözümsüz kalan yönetim bulaşıcılığı minimize etmek niyetiyle farklı çareler aramaya koyulmuştur. 1625 yılında İstanbul'da yayılan vebanın hayvanlara da bulaşmasından sonra, hayvanların kasaplara kesilmek üzere verilmeleri yasaklanmıştır.[106] 1812 yılında İstanbul'da sokak ve binaların temiz tutulması ve havanın kirletilmemesi hakkında fermanlar çıkartılmış, hastalık yaydığı düşünülen yerler yıkılmıştır.[107] 19. Yüzyılın başlarında salgına sebep olabilecek mikrop üreten iş

[101] "*ve tâ'ûn ve veba vakitlerinde suyu ıslah etmekte lâ-nazîrdir. Hâsılı kadr ü kıymeti bilinecek mübârek tindir*." Mustafa Naîmâ Efendi, *Târih-i Nâ'îma*, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: TTK Yayınları, 2007), IV, s. 1693

[102] Nidâî, *Rebîu's -Selâme,* vr. 97a-101a.

[103] Taşköprülüzade Ahmed Efendi, *Risale-i Tâ'ûn ve Vebâ Tercümesi*, Milli Kütüphâne, Kayıt Nr. 203/3, vr. 36b

[104] Hacı Paşa, a.g.e, s. 177.

[105] C. Yılmaz, N. Yılmaz, "Osmanlı Hastane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Dârüşşifâları", *Osmanlılarda Sağlık I*, (İstanbul: Biyofarma, 2006), s. 41-63.

[106] Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed. Erhan Afyoncu, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), IV, s. 31

[107] M. Apertunga Kara, "Hekimbaşı Abdülhak Molla ve Türk Tıbbının Batılılaşmasına Katkıları" (uzmanlık tezi), İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1999, s. 31-32.

kolları şehir dışına taşınmıştır. İstanbul'un mezbahaları, dericileri, mumcuların iç yağ depoları ve pastırmahaneler şehrin dışında Yedikule civarında toplanmıştır.[108] III. Selim zamanında Rumlara ait bir veba hastanesi Osmanlıya iltica eden İtalyan hekimlere sığır vebası üzerine araştırma yapmaları için tahsis edilmiştir.[109]

Vebanın yayılmasını önlemek için hem insanların salgından korunmasına fayda verecek hem de kaçışları önleyecek karantina uygulamasının yapıldığı görülmektedir. Osmanlı da karantina uygulamasının ilk örneklerine III. Selim döneminde rastlansa da; ancak II. Mahmud döneminde hayata geçirilebilmiştir. Tabipler tarafından uygulanmaya çalışılan karantina tavsiyesine ilk zamanlarda cahil halk ve bir kısım ulema karşı çıkmıştır. Uygulamaya destek verenlerin başında ise Hamdan bin Osman[110] ve hekim Şânizâde Mehmed Ataullah Efendi'nin olduğu bilinmektedir. Şânizâde 1812 (H. 1227) senesinde ortaya çıkan veba salgınında evine çekilerek ziyaretçi kabul etmemeye başlamıştır. Kendisi bu durumu şu cümlelerle aktarmaktadır: *"Dostlarımızdan az veya çok bu hastalığa yakalanmayan ve üzüntü duymayan hiçbir kişi kalmamışken, aklını kullanan korunma ve temizliğe riayet eden tedbirli kimselerin bir tekinin evine büyük Allah'ın korumasıyla sonuna kadar taun (veba illeti) girip yayılmadı. Ben dahi evimde (kadın ve erkek on beş kadar) ev halkımla korunarak Allah'ın yardımıyla hepimiz bu feci hastalıktan müsterih ve emin olarak kurtulduk. Yalnız bilgiden yoksun bazı büyüklerin cahilce yermelerine incinip üzülmüş isek de, 'gördüm zamane halkı nifak üzre sâbita / Naçar cümleden kesilip Uzlet eyledim' tesellisiyle melâl-i hâtırı teskin eyledik."*[111]

Karantina uygulaması ancak 1830'lu yılların başında gerçek anlamda yaygın olarak uygulanmıştır.[112] Veba o kadar yayılmıştı ki, neredeyse her evden vebaya kurbanlar verilmiş, sokaklar cenazeden geçilemeyecek hale gelmiştir. Hükümet ölüm oranlarını tespit etmek için İstanbul surlarının çıkış kapılarına (Sivrihisar, Topkapı, Edirnekapı) insanlar koyarak çıkan cenazelerin sayılmalarını istemiştir. Şehir dışında gömülenler haricinde içerideki cami hazirelerinde ve diğer şehir içi kabristanlarına da ölülerin gömüldüğünü ayrıca belirtmek gerekmektedir. Ramazan ayı ortalarında günlük toplamda üç bin cenazenin olduğu hesaplanmıştır.[113] Gün içinde ölenlerin sadece vebadan öldüğünü iddia etmek doğru olamaz. Zira kim neden öldü diye değil kaç cenaze var diye sayılmış; ancak bu denli fazla ölümlerin sonrasında ulema "Sâri İzn'illah (Allahın izniyle bulaşıcıdır)" fetvasını verebilmişlerdir.[114] Bu zamana kadar ekser ulemanın hastalığın

[108] Osman Şevki Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, Ankara 2010, s. 106
[109] Kara, "Hekimbaşı Abdülhak Molla ve Türk Tıbbının Batılılaşmasına Katkıları", s. 31.
[110] Birsen Bulmuş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 19 (2013), 17-22.
[111] Şevki, *Türk Tebabeti Tarihi*, 243.
[112] Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), s. 248.
[113] Şevki, *Türk Tebabeti Tarihi*, 244.
[114] Şevki, *Türk Tebabeti Tarihi*, 244.

bulaşıcı olduğunu dahi kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. Karantina uygulamasının sadece vebadan kaynaklanmadığı 1831 yılında Hindistan taraflarından başlayarak İstanbul'a kadar ulaşan kolera tehlikesinin karantina uygulanmasında başat rol oynadığı göz ardı edilmemelidir. Bu salgın sonrası Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi takrir hazırlayarak hastalığın önlenmesinin karantina uygulamasına bağlı olduğunu belirtmiştir. Nihayet 1838 yılında ilk defa bir Karantina Meclisi kurulmuştur.[115]

Sonuç

Veba hastalığı bulaşıcı olması sebebiyle ortaya çıktığı yerlerde çok hızlı yayılan bir salgına dönüşmüştür. Aşırı insan ölümlerine sebep olan salgın yüzyıllar boyunca tedavi edilmeye çalışılmış; ancak yeterli başarı gösterilememiştir. Bu durumun Osmanlı devletinde de farklı olmadığı görülmektedir. Osmanlı hekimbaşıları veya uleması tıp alanında yazdıkları eserlerinde vebayla ilgili bir bitki, karışım veya en azından bir korunma metodu tavsiye etmişlerdir. Veba hastalığının genel tıp kitaplarının içinde geçmesinin yanında; sadece veba ile ilgili risalelerin de kaleme alındığı görülmüştür. Saray hekimbaşı olan Kaysûnizâde Nidâî'nin "*Rebîü's-Selâme*" ve meşhur ulema Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin "*Risâlet-üş-Şifâ fî Devâ-il-Vebâ*" adlı risaleleri bunun en iyi örnekleri arasındadır.

Osmanlı hekimleri eserlerinde mezkûr hastalığı "veba" veya "tâun" olarak adlandırmıştır. Hastalığın ortaya çıkışı hem dünyevi hem de semavî/ruhani) sebeplere bağlanmıştır. Dünyevi sebepler arasında sıklıkla havadaki *pis koku "ufunet", aşırı sıcak, haşerat,* sayılırken; *göktaşları, cinler, aşırı vahamet* semavî/ruhani sebepler arasında görülmüştür. Bu sebepleri ortadan kaldırma yoluna giderek, temiz havada kalmayı ve vebalı yerlerden uzaklaşmayı ilk tavsiye olarak veren hekimler; fazla hareketten kaçınmak, sıcak yeme ve içmeden kaçınmak, bol sıvı tüketmek, güzel koku yayan tütsüler yakmak gibi önerileri de yapılması gerekenler arasında saymışlardır.

Vebaya karşı tavsiye edilen yiyecek ve içeceklerin genellikle soğuk ve ekşi olması gerektiği konusunda hekimlerin hem fikir oldukları anlaşılmıştır. Bol su tüketilmesi ve sirke gibi temizleyici özelliği olan sıvıların kullanılması da tavsiyeler arasındadır.

Osmanlı hekimlerinin hastalıklara karşı geliştirdikleri tedavi yöntemlerinden en çok uygulanan iki yöntem kan aldırmak ve müshil ilaçları yoluyla vücuttaki hastalık mikroplarını atmak olmuştur. Kan aldırmak birçok eserde zikredildiği gibi tıbbı bir tedavi olmasının yanında hadislere dayanan sünnet bir uygulamadır. Muhtemel bu sebepten dolayı Osmanlı toplumu tarafından da oldukça benimsenmiştir. Bu yöntemin çok tercih edilmesi bazı Avrupalı seyyahların eserlerine saray hekimlerinin başka bir tedavi yöntemi bilmedikleri algısını taşımalarına sebep olmuştur; ancak bu çalışmada da ortaya konduğu gibi hekimbaşıların hastalıklara karşı onlarca farklı ilaç hazırladıkları ve uyguladıkları ortaya çıkmıştır. Hazırladıkları ilaçlara kattıkları maddeleri dirhemine kadar yazdıkları

[115] Kara, "Hekimbaşı Abdülhak Molla ve Türk Tıbbının Batılılaşmasına Katkıları", s. 32.

görülmüştür. Hazırlanan bu macunların hastalara uygulandığı ve olumlu sonuçlar verdiğini de belirtmekten geri durmadıkları görülmüştür.

Hekimler vebaya karşı yakut, inci, mercan, altın, gümüş ve zümrüt gibi değerli taşları da iyileştirici ve salgın havasının bulaşıcılığını önlemesi amacıyla kullanılmasını tavsiye etmişlerdir.

Bu çalışmada Hekimbaşıların hem Antik Yunan dönemindeki tıp ilmini ve Osmanlı öncesi Arap âlimlerin tıp eserlerini inceledikleri, hem de güncel tıbbî gelişmeleri takip ettikleri anlaşılmıştır. Salih b. Nasrullah'ın eserinde Yenidünya olarak zikrettiği Amerika kıtasından getirilen "*sasafras"* bitkisinin salgın havasına karşı iyi geldiğini belirtmesi bunun için önemli bir örnektir.

Son söz olarak böyle araştırmaların ilmi hayata daha fazla katkı sağlaması için disiplinler arası ortak çalışmalar yürütmek elzemdir. Zira hekimlerin tıbbi terminolojiye hâkimiyeti ve tarihçilerin dönemin eserlerini yorumlaması ile Osmanlı tıp ilmiyle günümüz tıp ilmi mukayese edilerek, bu sahanın gelişim süreci daha iyi anlaşılabilir.

Kaynakça

Bekmezci, Emine Selcen: *'Cerrahnâme' Adlı Manzum Tıp Eserinde Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi (Cerrahnâme'nin Bitki Yönünden İncelenmesi)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Buhari, *Sahih: Kitâbü't-Tıb, Daru İbn-i Kesîr*, Beyrut 2002.

Bulmuş, Birsen: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19 (2013 Güz), s. 17-22.

Busbecq, Ogier Ghiselin de: *Türk Mektupları*, çev. Derin Türkömer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Can, Aykut: *Seyyîd Hasan, Sohbetnâme, (1071-1072/1660-1661),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), I, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015.

Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa): *Müntahab-ı Şifâ,* haz. Zafer Önler, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

Covel, John: *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü*, çev. Nurten Özmelek, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

Demir, Ekrem: *Hezârfen Hüseyin B. Ca'fer İstânköyî'nin "Lisânü'l-Etibbâ" Adlı Tıp Lügati Üzerinde Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*, (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Doğan, Şaban: *Terceme-i Akrabâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), I, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Ebu'r-Reyhan El-Beyrunî: *Kitâbü's-Saydana Fî't-Tıp*, çev. Esin Kahya, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.

Elbir, Zekiye Gül: "*Salih b. Nasrullah El-Halebî, Gâyetü'l-útkân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân"* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Evliya Çelebi: *Seyahatname*, haz. Seyit Ali Kahraman vd., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Gerlach, Stephan: *Ein Tagebuch an die Ottomanische Pforte von Costantinopel, Gedruckt bei Heinrich Friesen,* Frankfurt am Main 1674.

Güven, Meriç: *Abdulvehhâb Bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Kara, M. Apertunga: "Hekimbaşı Abdülhak Molla ve Türk Tıbbının Batılılaşmasına Katkıları" (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1999.

Kaysûnîzâde Nidâî Muhammed Çelebi El-Ankaravî, *Menâfiu'n-Nâs,* Milli Kütüphane, Nr. 06 Mil Yz A 576, H. 1071.

Kaysûnîzâde Nidâî, *Rebîu's-Selâme*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Nr. 882/3, H. 1162.

Lubenau, Rainhold: *Reinhold Lubeanu Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

Murad, Sibel: Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), I, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Mustafa Koçi Bey: *Koçi Bey Risalesi*, haz. Seda Çakmakçıoğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.

Mustafa Naîmâ Efendi: *Târih-i Nâ'îma*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

Nev'izâde Atâî: *Şakâik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri (Hadaiku'l-Haklaik Fî Tekmileti'ş-Şakaik)*, haz. Abdülkadir Özcan, II, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

Özcan, Hatice: *Kaysûnîzâde Nedâî Muhammed Çelebi El-Ankaravî'nin Menâfiu'n-Nâs Adlı Eseri (Metin Dil Özellikleri Dizin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Panzac, Daniel: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Sabuncuoğlu Şeref ed-dîn b. Alî Amâsî, *Terceme-i Akrabâdîn*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kitaplığı, Nr. 3536, M. 1454.

Salih bin Nasrullah: Gâyetü'l-Beyan fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân, *http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/yazmalar/Bel_Yz_K1249.pdf,* ET. 06.02.2016.

Salih, Aidin: *Gerçek Tıp. Yitik Sevdanın İzinde*, haz. Hatice Misge, İstanbul: Yitik Şifa Yayınları, 2016.

Schweigger, Salomon: *Sultanlar Kentine Yolculuk*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Sunar Nuşin: *Ahmed bin Bâlî- Mecma'ü'l-Mücerrebâts (Giriş-İnceleme [Ses Bilgisi]-Metin-Dizin [1-115. Varaklar Arası] -Sözlük)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), I, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Süveren, Kenan: "İbni Sina (980 - 1037)'nin Akrabâdîn Eseri ile Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385 - 1468)'nun Akrabâdîn Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Karşılaştırılması" (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gülhane Askeri Tıp Akademisi, 1991.

Şevki, Osman: *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, Sadeleştiren İlter Uzel, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Tabîb İbn-i Şerif: Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf, haz. M. Yahya, Okutan; Doğan Koçer; Mecit Yıldız, İstanbul: Yerküre Yayınları, 2004.

Taşköprülüzde Ahmed Efendi: *Risale-i Tâ'ûn ve Vebâ Tercümesi*, Milli Kütüphâne, Kayıt Nr. 203/3.

Thévenot, Jean: *Thévenot Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos (Ed.), çev. Ali Berktay, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

Uludağ, Osman Şevki: *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Uysal, Feriştah Funda: *'Mücerreb-nâme' Edisyon Kritik İnceleme ve Dizini",* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla: Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Ünver, Süheyl: *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında*, İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1952.

Varlık, Nükhet, "Tâun", TDV İslam Ansiklopedisi, XL, (İstanbul 2011), s. 175-177.

_____, *Plague and Empire in The Early Modern Mediterranean World the Ottoman Experience*, 1347-1600, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

White, Sam: *Osmanlı'da İsyan İklimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Alfa Yayınevi, 2012.

Yavuz, Yasemin: *Hekim Hayreddin'in Kitâb-ı Akrabâdîn'i*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Yılmaz, C.-Yılmaz, N.: "Osmanlı Hastane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Dârüşşifâları", *Osmanlılarda Sağlık I*, İstanbul: Biyofarma, 2006, s. 41-63.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Erhan Afyoncu (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.